

ПОЛІТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ 50-80-Х РОКІВ ХХ СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

В 50-80-х рр. ХХ ст. освітянська сфера України охоплювала широку мережу загальноосвітніх шкіл, технікумів та вищих навчальних закладів. В 1958-1959 навчальному році в Україні функціонувало 29,977 шкіл, в них навчалося 5324, 3 тис учнів. В цьому ж році в республіці діяло 140 вищих навчальних закладів з загальним конлінгентом 381,1 тис. студентів¹. Висвітленню їх діяльності присвячено широкий масив історичної літератури.

Особливість історичних праць радянської доби в тому, що їх автори зосереджувалися на висвітленні кількісних показників в розвитку освіти, а монографії, статті були пронизані твердженням про те, що тільки завдяки комуністичній партії, її рішенням розвивалася освітянська сфера в республіці². Виняток становили праці правозахисників, які в самвидавній літературі намагалися об'єктивно оцінити становище освіти в 50-80-х роках³. Історіографія радянських часів не висвітлювала політизацію та ідеологізацію навчально-виховного процесу, русифікацію освітянської сфери, переслідування та репресії проти інакомислячих.

Тільки з розбудовою демократичної України створилися сприятливі умови для переосмислення української історії взагалі і розвитку освітянської сфери зокрема. Суттєво поліпшилися можливості для використання нових архівних джерел, для об'єктивної оцінки різноманітних партійних та державних рішень, на основі яких проводилася національна політика в Україні⁴. Видано кілька збірників документів, в яких відображено розвиток освітянської сфери України". Переосмисленню української історії сприяють наукові та науково-практичні конференції⁶. З проголошенням незалежності нашої держави розпочався новий етап в розвитку вітчизняної історіографії.

Сучасні дослідники встановили, що, незважаючи на часткове розширення прав союзних республік в хрущовську „відлигу", Україна залишалася безправною у визначенні та реалізації власної освітянської політики⁷. Особливо це стосувалося змісту навчання та виховання, викладання історії, атестації науково-педагогічних працівників. Лібералізація суспільного життя сприяла більш відкритому обговоренню окремих проблем народної освіти, але воно проводилося в рамках централізму та офіційної політики. На підтвердження таких висновків дослідники посилаються па обговорення в 1959 р. проекту Закону про зв'язок школи з життям. Пропозиції громадськості України про широке використання в навчанні української мови були проігноровані центральною владою. В праці О. Сергійчук показано, що створеному в 1955 р. Міністерству вищої освіти УРСР були надані обмежені права. Із 132 вузів України тільки 58 підпорядковувалися республіканському міністерству⁸. Йому відводилися переважно контролюючі функції за навчально-методичною та науковою роботою цих закладів. А такі важливі функції як призначення ректорів, присвоєння наукових звань та ступенів, визначення контингенту студентів та аспірантів, правила прийому до вищих навчальних закладів республіки, визначення тематики науково-дослідної роботи, затвердження навчальних програм, розподіл випускників перебувати в компетенції всесоюзних міністерств та відомств.

Міністерство вищої освіти УРСР було позбавлене права самостійно налагоджувати безпосередні зв'язки ВНЗів республіки з ВИЗ зарубіжних країн. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке перебрало багато важливих функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Посилюється і до того уніфікований навчальний процес. В Статуті середньої загальноосвітньої школи, схваїєному Радою Міністрів СРСР. вказувалося: „Єдність школи забезпечується єдиними в своїй основі навчальними планами, програмами і педагогічними принципами організації навчально-виховної роботи"⁹. Уніфікація навчання не давала можливості сповна виявити себе найбільш здібним учням, студентам та викладачам.

Важливу роль в політизації та ідеологізації установ освіти відіграла Академія педагогічних наук СРСР. Ця установа мала широкі повноваження. Вона проводила науково-педагогічні конференції, які в дусі партійних настанов визначали шляхи розвитку національних культур, освіти і педагогіки неросійських народів. Академія координувала підготовку навчальних програм, контролювала зміст підручників, посібників тощо. Авчальна література готувалася, як правило, російськими авторами і надсилалася в союзні теспубліки. Україна тільки в 1953 р. одержала з Росії 116 назв підручників загальним тиражем 9,6 млн. примірників. Багато тем, викладених в шкільних підручниках і запропонованих для засвоєння учнями, носили явно політизований характер. Дослідник М.С. Гриценко, аналізуючи навчальні програми, показав, що на уроках географії зарубіжних країн «нчитель змушений доводити „загнивання економіки капіталістичних країн“, показувати успішний розвиток економіки СРСР». Обов'язком вчителя мала бути розповідь про зекорисливу допомогу з боку СРСР країнам соціалістичного табору і країнам Азії, Африки Латинської Америки, „які борються за політичне і економічне визволення“¹⁰.

В політизації навчання та виховання особливе місце відводилось суспільним дисциплінам. Студенти вузів мали вивчати марксистсько-ленінську філософію, політ-економію, історію КППС, які вводилися в 50-х роках, з часом - науковий комунізм. їх зизчення вкрай обмежували пізнавальні можливості студентів, сприяли догматичному шумінню розвитку цивілізації, людського суспільства. В Україні солідні за обсягом і ткражем видання присвячувалися позбавленій наукового обґрунтування концепції „тезвинутого соціалізму“. Серед суспільствознавців точилися безплідні дискусії щодо періодизації „розвинутого соціалізму“ та його характерних ознак. Синтезуючим чинником дтєї теорії стала програма партії (1961 р.), що спочатку ідеологами правлячої партії розцінювалася як вершина теоретичної думки, а пізніше навіть правляча верхівка змушена кула визнати її цілковиту неспроможність, зокрема у визначенні термінів побудови гтмунізму. Одним із основних компонентів концепції „розвинутого соціалізму“ стало —ердження про формування радянського народу як нової історичної спільноти, нівелюючи дм поняття нації, народності, національних особливостей.

В закладах освіти постійно переглядалися і доповнювалися навчальні плани та тч?трами залежно від чергових партійних рішень. Поряд з цим і події в країнах соціалістичного табору також впливали на корегування змісту навчання. В зв'язку з .празькою весною" 1968 р. в вузах України були запроваджені нові спецкурси, спрямовані на критику буржуазних економічних теорій, на заперечення ринкової економіки в умовах стпіалізму. В пресі, особливо в журналі „Комуніст України“, появилися статті, в яких ІН«Тикуватися економічні концепції „ревізіоністів“. Навіть розмови у вузівській аудиторії зло ринковий соціалізм, про різні форми власності, прямі зв'язки державних підприємств з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими.

Видання навчальної та наукової літератури пильно контролювалися партійними та державними структурами. Вченим, працівникам вищих навчальних закладів партійні і державні структури нав'язували тематику досліджень, зобов'язували писати статті, етнографії, які б захищали політик} партії, її ідеологію. Перевага надавалась працям, які нтопагували ідеї Леніна, виступи керівників партії, рішення чергових з'їздів правлячої пгтпії, її пленумів тощо. Відомий історик Я.Д. Ісаєвич зазначає, що Львівський обком КПУ дв:чі впродовж 1967 р. приймав постанови, якими зобов'язував Інститут суспільних наук виготувати монографію на тему: „Реакційна суть та ідеологія українського буржуазного шідіоналізму“¹¹. В зв'язку з цим вчений зауважує, що дуже часто і солідні наукові праці •сжна було опублікувати, тільки надавши їм політично-загострені заголовки, пов'язані з . -"оротьбою проти буржуазної ідеології" або „пропагандою дружби народів“.

Структури Компартії використовували своє право оцінювати наукові праці вчених та спішувати їх долю. Зокрема, відділ науки і навчальних закладів ЦК Компартії України .проаналізував" в серпні 1973 р. дисертацію доцента Житомирського педінституту С.П. ПпЕчука на тему „Слово о полку Ігоревім" і українська література XIX-XX ст.". Функціонери

знайшли в ній „серйозні методологічні помилки та національні збочення” і під цим приводом наполягали на тому, щоб скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження досліднику вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з ВАК СРСР. Одночасно було запропоновано „звільнити С.П. Пінчука як ідейно незрілу та націоналістично настроєну особу з викладацької роботи в вузі”¹². Така розправа послідувала над вченим, який насмілювався на основі досліджень зробити власні висновки. І цього слід додати, що позитивно оцінили дисертацію фахівці - офіційні опоненти та колектив науковців провідної установи.

Активно втручалася в зміст підготовленої навчальної та наукової літератури державна цензура, яка, виконуючи настанови партійно-державної влади, допускала до друку і виходу лише ті праці, які відображали тогочасні ідеологічні та політичні твердження правлячої партії. З видавничих планів республіки тільки на початку 70-х років було знято 157 назв книг. Цензура не допустила до виходу статтю історика М.Ю. Брайчевського „Приєднання чи возз'єднання?”, підготовлену для публікації в „Українському історичному журналі”. Автор статті здійснив критичний аналіз офіційної доктрини, викладеної в партійній постанові „Про 300-річчя возз'єднання України з Росією”. Водночас обґрунтував власну наукову концепцію, одне з найголовніших місць в якій посідала проблема української державності. Захисники офіційної ідеології не допустили до друку статтю Г. Симонова, присвячену політиці українізації. Цензори висловили невдоволення твердженням автора, що Компартія України в 1923 р. складалася переважно з комуністів-росіян, а „за національною ознакою радпарат складався лише на 34,3 % з українських кадрів”. Як свідчать документи, цензори здійснили в 1956 р. 309 політико-ідеологічних втручань в рукописи авторів, а в 1957 р. - вже 489¹³. Втручання носили різноманітний характер: забороняли друкувати, знімали з видання, зобов'язували допрацьовувати, посилати на повторне рецензування тощо.

В узагальнюючих працях показано, що в 50-х-80-х рр. в закладах освіти України запроваджувалася нова система вивчення історії. Цей процес в загальних рисах розкрили М.Лисенко, С.Нікітчина, В.Антонюк¹⁴. В означені роки було прийнято кілька спеціальних постанов, які встановлювали систему вивчення історії в вузах та школах. Особливість цієї системи полягала в тому, що історія Української РСР вивчалася в курсі історії СРСР як його невід'ємна частина. Програма з історії СРСР була складена Академією педагогічних наук СРСР. Вона виходила із великоросійських інтересів. Для цього підбирався відповідний матеріал, історичні факти і події, які трактувалися з позицій „класової боротьби” та „дружби народів”. Директивні органи в угоду партійному керівництву рекомендували вивчати не історію українського народу, а історію трудящих усіх національностей, які населяли Україну. Аналіз навчальної літератури тоталітарної доби показує, що в ній проявилися недоліки, характерні для радянської історичної науки: замовчувалася і фальсифікувалася історія України; національні рухи називалися буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, фактичний матеріал про українську державність 1917-1920 р. перекручувався; замовчувалися політичні репресії, зовсім не згадувався голод 1932-1933 рр в Україні тощо.

В сфері освіти цілеспрямовано насаджувалась русифікація, витіснялася з обіходу українська мова. В 1950-80-х р. вище партійно-державне керівництво приймало відкриті „закриті” постанови, проводили Всесоюзні, регіональні науково-практичні конференції переслідуючи мету - довести потребу і розширити сферу вивчення та вживання російсько-мови в національних республіках. Особливо великоімперською політикою пронизані постанови ЦК КПРС про вивчення та викладання російської мови та літератури в республіках („Брежнєвський циркуляр”) та про посилення вивчення російської мови в школах („Андропівський указ”).

Як свідчать А.Педанюк та М. Скачко, які очолювали державні комітети України преси, радіо і телебачення, на всіх засіданнях Держкомітету Ради Міністрів СРСР по пресі керівництво цієї структури виступало за обмежене видання літератури мовами народів республік, посиляючись на прискорене формування в країні єдиної соціалістичної нації. !

..мова такої нації має бути російською". Рекомендували в республіках „класиків російської художньої літератури видавати не в перекладі, а мовою оригіналу". Коли ж вирішувалися питання видання навчальної літератури, то слідували рекомендації: українська мова близька до російської і тому підручники та посібники слід видавати російською мовою¹⁶.

Науковець А.М. Алексюк посилається на окремі рішення Міністерства освіти України, які слідували за партійними постановами і призначалися „тільки для службового користування". Зокрема, в таємній постанові колегії Міносвіти України від 29 червня 1983 р. йшлося про організаційно-педагогічні заходи, які запроваджувалися в республіці з тим, щоб поліпшити вивчення та використання російської мови в навчальних закладах¹⁷. Вони охоплювали зміни в навчальних планах загальноосвітніх шкіл, педучилищ, виданні підручників та методичних посібників з російської мови навчання, розширенні кількості вчителів та науковців з російської мови та літератури. Передбачалося, зокрема, підвищення заробітної плати вчителям російської мови та літератури. Дослідник прийшов до висновку, по постанові колегії Міносвіти УРСР мала дискримінаційний характер, „поскільки вона поставила російську мову в незмірно кращі умови порівняно з українською мовою - мовою корінного населення України".

Великодержавні дії офіційних властей, як показано в працях В. Яремчука, Б. Кравченка, А. Русначенка¹⁸, логічно приводили до суттєвого витіснення української мови з системи освіти. О. Бажан, розглядаючи політику русифікації в Україні в 50-60-х рр. показав. І ДЮ проти неї протестувала українська інтелігенція, використовуючи в ті роки можливі зорми¹⁹. Користуючись чинним законодавством, зокрема законом 1959 р. про зв'язок школи : життям, частина батьків, учні яких навчалися в школах з російською мовою навчання, І домагалися звільнення своїх дітей від вивчення української мови та літератури. Окремі сім'ї : російською мовою спілкування розглядали українську мову як „неперспективну". їх І обивательський підхід впливав на те, Що діти таких сімей не бажали вивчати українську мову. Дослідники встановили, що офіційна тогочасна статистика свідомо замовчувала характер мовної проблеми в освіті. Тільки в умовах гласності стали відомі реальні факти икористання української мови в закладах освіти. На позачерговому пленумі Спільки еисьменників України, що відбувся в липні 1987 р., у виступі Д. Гіавличка було показано, що станом на той час в усіх обласних центрах і столиці України українські і змішані українсько- І госійські школи складали 28 % від їхнього числа, а російські - 72 %. У таких обласних _ентрах як Донецьк, Ворошиловград, Сімферополь, Миколаїв, Чернігів не було жодної І української школи, а в Києві українських шкіл було 34, російських - 152, змішаних - 88²⁰.

Посилена русифікація, дотримання політики двомовності українського населення : дроявлялося також у виданні навчальної літератури. Дослідниця Т. Галайчак показала, що в І "0-х рр., порівняно з 50-ми, назв підручників для вузів українською мовою зменшилося в 1,3 гази, тираж скоротився в 1,8 раз, а назв російською мовою збільшилося в 2, 9 раза, тираж :ріс у 2, 5 рази. Якщо в 1976-1980 рр. українською мовою видано 309 назв підручників тиражем 1154 тис. примірників, то російською мовою - 2243 назви тиражем 6327 тис. дрімірників. Підручників, виданих українською мовою в 1960 р. на одного студента припадало 1, 9 примірника, а в 1980 - 0,23; російською мовою навпаки: 1960 р. - 0, 23, 1980 - І :.97 примірника²¹. На основі фактичних матеріалів дослідниця робить висновок, що і наприкінці 60-х років 70 відсотків програмових навчальних дисциплін усіх восьми університетів України не були забезпечені підручниками українською мовою.

Науковці відзначають, що русифікація мала негативний соціальний вплив на І молодь, вона обмежувала можливості випускників, які закінчували школи з українською ; човою навчання вступати до вузів, набувати вищу освіту. Це пов'язано з тим, що при дрийомі до українських вузів до вступних іспитів входила російська мова і література. Абітурієнти з російських шкіл складали ці іспити набагато успішніше, ніж абітурієнти з українських. Крім того, вступні іспити із спеціальних дисциплін теж приймалися російською і мовою і це врешті-решт призводило до того, що абітурієнти зі шкіл українською мовою навчання набирали менше балів на вступних іспитах.

В новітній літературі доведено, що в умовах тоталітарної системи освіта і виховання орієнтувались не на ознайомлення молоді із загальнолюдськими цінностями, щоб розвивати духовність і інтелект, а на підготовку слухняних виконавців вимог політичного режиму, державної економіки, адміністративно-командної системи, на виховання спеціалістів, які б абсолютно вірили в те, що проголошувалося в партійних та державних документах, писалося в цензорованих підручниках, викладалося з кафедр. Влада турбувалася про те, щоб навчання носило не гуманістичне, а прагматичне спрямування. Право учнів, вчителів, студентів, викладачів різних рангів на сумнів кваліфікувалося як інакомислення, яке жорстко переслідувалося владою.

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася джерелами, які висвітлюють напрямки політизації навчально-виховних закладів освіти 50-80-х рр. XX ст. В умовах панування тоталітаризму Україна по суті була позбавлена національної школи, основою навчання якої були б рідна мова, історія і всі культурні надбання свого народу²². В літературі показано, що освітянську сферу правляча партія розглядала як складову своєї ідеологічної діяльності, постійно контролювала заклади освіти, своїми рішеннями спрямовувала державні та наукові структури на те, щоб в навчанні та вихованні учнів та студентів послідовно проводилася партійно-державна політика. Такий курс знаходив втілення в підготовці навчальної літератури, в викладанні історії, в розширенні в Україні шкіл з російською мовою викладання, в обмеженні вживання та вивчення української мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. - К., 1958. - С.2!!; 2. Народне господарство Української РСР. - К., 1958. - С.179; 3. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. - К., 1964; 4. Гриценко М.С. Нариси з історії школи Української РСР. 1917-1965 рр. - К., 1966; 5. Здобутки народної освіти Української РСР. - К., 1976; Вища школа на новому етапі. З досвіду перебудови вищої школи на Україні / В.І. Пітов, В.М. Попов, І.С. Дзюбко. - К., 1961; 6. Вища школа України за 50 років і т.д. Під ред. Пітова В.І. Ч. II. К., 1968; 7. Маланчук В.Ю. Попов В.М. Новоміський Й. П. Вища школа УРСР. Здобутки й перспективи (1966-1970 рр.). - К. 1971; 8. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (Середина 1950-х - 1980-ті роки); Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4-х Т. Том. 1. Особистості. Харків, 2001. С. 5-41; 9. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Навчальний посібник. - К., 1996. - С. 292-296; 10. Історія України: нове бачення. У двох томах. Том 2. - К., 1996. С.394; Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Панченко Г.Ш., Плюш М.Р., Шевченко Л.А. та ін. - К., 1997. - С. 146-163; 11. Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вузів. - К., 1999. - С. 452,467; 12. Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Том. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). - К., 2003; 13. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів // Упорядники Панчук М. І. (Керівник), Гошуляк І.Л., Діброва С.С., Зінченко Ю.І., Левенець Ю.А., Пишко С.П., Польовий Л.П., Соловйова А.А., Спирін О.А., Щедрина Д.С. - К., 1994. - 558 с.; 14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упорядники І. О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. - К., 1997 ч. 2. - 704 с.; 15. Україна в ХХ столітті. 36. документів і матеріалів. - К., 2002. - 342 с.; 16. Див. Всеукраїнська науково-практична конференція „Наукові засади реформування вищої освіти в Україні.” - Н Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події (За заг. ред. В.Г. Кременя. - К., 2001. - с. 136.); 17. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1953-1980) - К., 1999. - С.75; 18. Сергійчук О. Політизація навчального процесу у вищих навчальних закладах України 1953-1964 рр. - Вісник Київського національного університету. Історія, № 63-65, 2002. - С.36.37; 19. 36. Основні документи про школу. - К., 1982.1 - С.59-60; 20. Гриценко М.С. Нариси з історії школи Української РСР (1917-1965). - К. 1966; 21. Ісаєвич Я. Д.І Сторінки історії Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАНУ. - Укр. іст.журн. 2002. - № 4 (445). - С.3-26; 22. Інформація відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України про методологічні помилки в І докторській дисертації С.П. Пінчука „Слово о полку Ігоревім” і українська література ХІХ-ХХ століть”. 28 І серпня 1973. Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів. - К., 1994. - С. 416:1 23. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні І студії. - Нью-Йорк. К., 1999. - С. 520. 521. 529; 24. Хрестоматія. Навчальний посібник. У двох частинах. І Упорядники С. Клапчук, В. Білик, Ю. Горбань та ін. - К., 1996; 25. Лисенко М. Методика викладання історії Української РСР. Видання друге. - К. Радянська школа. - 1985. - С. 15; 26. Нікітчина С. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.) - Луцьк. І 1996. - С.196; 27. В. Антоноук. Питання формування історичної самосвідомості українського народу / Укр. іст. І журн. - 1993. - № 11-12, - С.4; 28. Див. Русаченко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - І початок 1990 років. - К. Вид. ім. Олени Теліги. - 1998. - с. 360. 29. Алексюк А.М. Названа праця. - С. 212-214:1 30. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - І

1—5; 31. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ столітті. - К., 1997; 32. А. - іі-енко. Названа праця. - С.370; 33. Бажан О. Політика русифікації в Україні в 50-60-х роках і реакція на неї і іок> української інтелігенції / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. - Вип. І¹ - К. 1999. - С. 183; 34. Павличко Дмитро. Виступ на пленумі правління Спілки письменників України. - газета і іературна Україна, 1987, 9 липня; 35. Т. Галайчак. Книжкові та періодичні видання України за часів -тгзагаризму (50-ті - 80-ті рр. ХХ ст.). - Журн. „Україна і культурна спадщина, національна свідомість, І дЕгкізність". 36. наукових праць. Вип. 3,4. - Львів. - 1997. - С. 228; 36. Історія української та зарубіжної с іь~фн: Навч. посібник / С.М. Клапчук, В.Ф. Остафійчук, Ю.А. Горбань та ін. - К., 2002. - С.3 14.

С.Л.Калитко, П.Л.Ханенко

РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ І МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю.ШАПОВАЛА, В.ПРИСТАЙКА, І.ГИРИЧА

Життєвий шлях, наукова, політична, громадська діяльність Михайла Грушевського І хажди привертала увагу українських істориків. Особливий інтерес викликає останній період І ягпя видатного українця в радянській Україні, зокрема причини повернення з еміграції, І тгставини смерті. Лише в умовах незалежної Української держави стало можливим І лГ-хтивно, неупереджено підійти до дослідження цієї проблеми.

Серед публікацій з цієї тематики виділяються монографії Р.Пирога "Життя Михайла • Гг.шевського: останнє десятиріччя (1924-1934)" П.Соханя, В.Ульяновського. С.Кіржаєва. • "ІС.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність", О.Юркової "Діяльність Науково-І Жд*слідної кафедри історії України, М.С.Грушевського 1924-1930", стаття Л.Падун-І Лут'янової "Михайло Грушевський і "справа УНЦ"¹.

В Україні побачили світ праці вчених з діаспори Г.Костюка "Сталінізм в Україні. І Г=неза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника", Л.Винара "Михайло і І "грушевський: історик і будівничий нації. Статті, матеріали". Стала відомою стаття • ІО-Оглоблина "Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика І І -24-1934)", в яких також піднімається ця проблема².

Свій внесок в бібліографію грушевськознавства зробили Ю.Шаповал та В.Пристойко І - автори науково-документальних видань "Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне І І десятиліття: 1924-1934", "Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки життя", а і І взаож низки статей, з поміж яких виділяється стаття Ю.Шаповала "Михайло Грушевський у перкалі справи-формуляра (як чекісти видобували інформацію про вченого)"⁴.

Особливістю цих праць є публікація унікальних документів ГПУ - НКВД, які до І Іючатку 90-х рр. ХХ ст. були недоступними для дослідників і громадськості. Вони І І зберігаються в Державному архіві та архівах обласних управлінь Служби безпеки України, в І ретральному державному архіві громадських об'єднань України та в ряді зарубіжних І І гхівів. Це - доноси таємних інформаторів ("сексотів"), стггедповіді, оперативні записки. І Іс-зідки, меморандуми, зокрема про так званий "Український національний центр", І Ієрлюстровані або вилучені листи тощо. Крім того, опубліковано низку постанов ЦК КП(б)У І І — документів інших партійних органів, що стосуються М. Грушевського.

І І Самодостатнє значення має розлога вступна стаття І.Гирича до книги "Михайло І І Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки життя"⁵, в якій викладено бачення дослідника І І хгоблеми взаємин між українською інтелігенцією та владою Радянської України і в цьому І І снтексті і охарактеризована діяльність М.Грушевського в 1924-1934 рр.

І І Ю.Шаповал та В.Пристойко розглядають питання про повернення М. Грушевського і І Іди України. Автори детально аналізують його листування з компартійними та державними І І станами з цього приводу, документи, що відбивають розгляд цього питання на політбюро І І г1 КП(б)У, розповідають про реакцію української інтелігенції в радянській Україні та поза І І Т межами на вчинок ученого і політичного діяча. При цьому наголошується, що керівники